

GEESTELIJKE VERZORGING ALS INVESTERING IN HET PUBLIEKE DOMEIN

Door: Prof. Dr. Hans Schilderman*

In de serie 'Geestelijke verzorging in het publieke domein' richtte het Tijdschrift Geestelijke Verzorging de afgelopen nummers de schijnwerper op collega's die het vak beoefenen bij defensie, justitie, politie en maatschappelijke opvang. In deze laatste aflevering van de serie beschrijft Hans Schilderman, hoogleraar Religie en Zorg in Nijmegen, hun activiteiten als religieus of levensbeschouwelijk kapitaal dat onder de noemer 'humaniteit' wordt geïnvesteerd in het publieke domein. Schilderman inventariseert wat deze theoretische invalshoek toevoegt aan het bestaande denken over geestelijke verzorging en doet van daaruit aanbevelingen voor een zinvolle ontwikkeling van ons werk.

In verschillende bijdragen van TGV is de afgelopen tijd verslag gedaan van geestelijke verzorging in het publieke domein. Daarbij ging het nu eens niet om de gezondheidszorg. Ofschoon ook zorginstellingen bij uitstek publieke belangen behartigen – denk aan gezondheid en welzijn – zijn er vele andere werkvelden waar geestelijke zorg bijdraagt aan de samenleving als geheel. Zo is in de afgelopen nummers van TGV verslag gedaan vanuit locaties bij defensie (Bart Hetebrij), justitie (Marjo van Bergen), politie (Auke van der Leij), hoger onderwijs (Hans van Drongelen e.a.), en maatschappelijke opvang (Ben Dragstra).¹ Op verzoek van de redactie voorzie ik deze verslagen van een commentaar op grond van een bijdrage die ik eerder in het WRR-rapport *Geloven in het Publieke Domein* publiceerde.² Dit commentaar biedt geen praktische eva-

luatie; daarvoor verwijs ik liever terug naar de zeer lezenswaardige bijdragen van genoemde auteurs. Ik beperk me hier tot enkele theoretische observaties naar aanleiding van deze verslagen.

In deze TGV-bijdrage vat ik geestelijke verzorging op als religieus of levensbeschouwelijk kapitaal dat in de maatschappij wordt geïnvesteerd. Ik bekijk het vak hier dus ik een 'publiek' perspectief. De geestelijke verzorging wordt op deze manier niet allereerst beoordeeld op haar religieuze of levensbeschouwelijke zelfdefinitie, maar op haar bijdrage aan de toegankelijkheid en inrichting van de samenleving. Daarbij geldt openbaarheid als criterium: niet het eigen belang maar het gemeenschappelijk belang staat voorop. Religies of andere dragers van overtuigingen worden daarbij in begin-

Serie: het publieke domein

Geestelijk verzorgers in de zorg werken buiten de veilige muren van kerk, moskee of Humanistisch Verbond. Ze luisteren naar een patiënt in bed en naar familie op de ziekenhuisgang, ontmoeten bewoners in hun huiskamers en bezoekers van dagactiviteitencentra. Met artsen, thuiszorgmedewerkers en Raden van Bestuur zoeken ze naar voorbeelden van goede zorg. Zo vragen ze ruimte voor zingeving, levensvragen en ethiek in het publieke domein. Soms gaat dat vanzelf, dan weer loopt dat minder soepel. Er zijn immers geen grote verhalen meer, de traditie is vaak een blok aan het been en hoe vind je taal waarin je elkaar verstaat? TGV gaat in de komende tijd op zoek naar collega's buiten de wereld van de zorg die het gesprek over zingeving, ethiek en levensverhalen gaande houden in de samenleving.

sel beoordeeld op het publieke rendement van hun overtuigingen en praktijken. 'Kapitaal' is daarbij slechts een metafoor, waaraan ik in deze bijdrage nog twee analoge metaforen toevoeg, namelijk 'markt', en 'aanbod'. Ik realiseer me dat deze economische termen verdacht en gevaarlijk zijn in de normatieve discussies die de geestelijke verzorging vaak – en ook hier weer – kenmerken. Ik gebruik de termen daarom in overdrachtelijke zin, met het doel om enkele vergelijkingen te kunnen trekken van zaken die mij in de bedoelde TGV-bijdragen opvallen.

Kapitaal

Kapitaal is allereerst een economische term, die op het eerste gezicht niet thuis hoort in een vakdiscipline zoals de theologie. Toch is de term hier niet volkomen vreemd. Zo geldt de term 'heilseconomie' in de klassieke christelijke theologie als aanduiding van het leerstuk van de openbaring waarin Gods plan met de wereld, en in het bijzonder de

verlossing van de mens wordt behandeld. De term kent Bijbelse verwijzingen (Wijs. 8: 1; Spr. 16:1; Ef. 3:9) naar de ondoorgrondelijkheid en het mysterie van Gods Plan. Hoe de goddelijke leiding te verstaan en welke plaats de mens erin toekomt, blijft in de theologie van de voorzienigheid doorgaans een speculatief thema. Het toevallen van heil is een zaak van Gods economie en hoort in de huishoudkunde van de mens niet thuis. Die menselijke economie treffen we bovendien elders in de Bijbel ook wel als metafoor aan, namelijk in de gelijkenis van de talenten. De nieuwtestamentische parabel (Mt. 25:14-30; vgl. Lc. 19: 12-27) gaat over een koopman die zijn drie knechten een kapitaal toevertrouwt en hen daarover na terugkeer van een reis ter verantwoording roept. De knecht die het kapitaal heeft durven investeren wordt beloond, maar degene die het behoedzaam heeft verborgen wordt bestraft. Traditioneel is de duiding dat het bij de talenten gaat om het 'religieus kapitaal' van iedere gelovige, maar de exegeet Jeremias ziet de parabel als een kritische verwijzing van Jezus naar de Schriftgeleerden, die 'het Woord' weliswaar intellectueel beheren maar het in sociaal opzicht begraven.³ De traditionele duiding van de talentenparabel komt neer op een private interpretatie van religieus kapitaal: het criterium is dan vooral behoud van het particuliere orthodoxe geloof. De kritische duiding komt neer op een publieke interpretatie van religieus kapitaal, waarbij het criterium uiteindelijk het maatschappelijke rendement van dat geloof is.

Om de heilseconomie als contemporaine metafoor te kunnen gebruiken kan men niet afzien van connotaties als diensten, behoeften, risico en schaarste. Zo heeft de Franse socioloog Bourdieu de term 'religieus kapitaal' wel opgevat als een marktterm, waarbij culturele goederen onder het opzicht van spirituele orthodoxie en heterodoxie worden verhandeld. Religieus kapitaal heeft dan betrekking op alle bekwaamheden die in de 'heilseconomie' verband houden met het beheer van ideële en ideale goederen. De controle erover vergt een strijd

in de kerkelijke arena's van verschillende denominaties en godsdiensten. Dat gevecht wordt – aldus Bourdieu – weliswaar met symbolische middelen gevoerd, maar het heeft evenzeer als elders betrekking op de controle over sociale attributen van macht en status. Niets seculiers is het religieuze domein dus vreemd.⁴ Deze kritische notie blijft van belang, ook als we de term religieus kapitaal in wat meer generieke zin opvatten als het geheel van bekwaamheden, ervaringen en vertrouwensbanden dat in religieuze tradities vervat ligt en dat in sociaal en maatschappelijk initiatief geïnvesteerd kan worden. Zo'n opvatting van godsdienst als religieus kapitaal voorkomt dat ze onmiddellijk wordt geïdentificeerd met haar institutionele of historisch evidente vorm. Bovendien drukt de notie van kapitaal ook een vrije keuze en persoonlijke verantwoordelijkheid uit; een mogelijkheid tot sociaal investeren die op rendement in plaats van conventie wordt beoordeeld. De term 'religieus kapitaal' is daarmee als 'modern' te kwalificeren: mensen binden zich in steeds minder op grond van traditioneel toebehoren (*ascription*) en meer vanwege persoonlijke keuzes, prestaties en verantwoordelijkheden (*achievement*).⁵

Religieus kapitaal is in de Nederlandse context gedurende de afgelopen eeuw in de volkskerk belegd. De volkskerk weerspiegelde het relatieve monopolie dat een religieus genootschap had in de binding van grote delen van de bevolking aan een specifieke overtuiging. Het kerkelijk beheerde kapitaal is daarbij op formidabele wijze geïnvesteerd in de verzuilde samenleving, waarbij tal van institutionele functies volgens de ideologische signatuur van bevolkingsgroepen werden opgedeeld en dezelfde maatschappelijke taken volgens levensbeschouwelijke indeling parallel naast elkaar bestonden. Deze 'nationale heilseconomie' stortte vanaf de jaren zestig ineen. Niet alleen was de verzuiling disfunctioneel en peperduur geworden, maar ze had vooral ook tot een emancipatieproces geleid van eertijds gedepriveerde bevolkingsgroepen (katholieken,

gereformeerden) die juist dankzij de zuilen invloed, kwalificatie en status hadden gewonnen. Aldus geëmancipeerd ontworstelde men zich vervolgens ook aan kerkelijke doctrines en sociale toezichtspraktijken van religieus toebehoren. De negatieve kant daarvan wordt wel opgevat als secularisatie en ontkerkelijking. De positieve kant van emancipatie, die van rechtsgelijkheid, autonomie en het doorbreken van paternalistische structuren biedt echter juist voor religieus kapitaal ook nieuwe en vooral publieke investeringsmogelijkheden.

De geestelijke verzorging is daarvan een even treffend als ambivalent voorbeeld. Treffend omdat zij staat voor een professionele manier om het belang van religiositeit af te stemmen op noden en behoeften van cliënten in de verschillende maatschappelijke instituties. Zo wordt passend gestalte gegeven aan de keuzes en verantwoordelijkheden van een geëmancipeerd publiek. Ambivalent is de geestelijke verzorging echter ook, door vast te houden aan traditionele functiemodellen (gethematiseerd in de ambtsdiscussie) en door een relatief isolement te prefereren boven integratie (gethematiseerd in de vrijplaatsdiscussie). Daarbij mogen we niet vergeten dat geestelijke verzorging weliswaar opgevat kan worden als een investering van religieus kapitaal, maar niet als investering in religieus kapitaal. Geestelijke verzorging wordt immers door de overheid bekostigd of althans geborgd, en daarmee is ze juist een religieus ongebonden investering in het publieke domein, dat wil zeggen, niet ter binding aan specifieke overtuigingen (volgens het verzuilingsmodel) maar juist ter borging van de vrijheid van godsdienst (volgens het emancipatiemodel). Vat men geestelijke verzorging op als kapitaal, dan verwijst de economische definitie ervan niet naar zelfbehoud maar naar haar vermogen bij te dragen tot de productie van andere goederen.

Markt

Omdat de levensbeschouwelijke zuilen hun regulerende werking goddeels verloren hebben is het

spel van vraag en aanbod steeds meer van invloed op de investeringsmogelijkheden van religieus kapitaal in het publieke domein. De metafoor van de markt is onder *rational choice*-denkers heel gangbaar om de maatschappelijke dynamiek van religieuze overtuigingen en praktijken te beschrijven.⁶ Volgens hun terminologie is de Nederlandse samenleving in confessioneel opzicht binnen enkele generaties van een monopolistische via een gesegmenteerde naar een vrije markt gegroeid.

Althans, dat lijkt vanuit de vraagzijde gezien duidelijker het geval dan vanuit de aanbodzijde. Zo valt in de TGV-bijdragen op dat de geestelijke verzorging die direct onder de overheid ressorteert – zoals bij justitie en defensie het geval is – gesegmenteerd aangeboden wordt, dat wil zeggen opgedeeld naar denominatie of levensbeschouwing. Omdat de overheid zich niet in religieuze zaken wil en kan mengen, hanteert een detentie-instelling bijvoorbeeld voorkeursmetingen waarbij gedetineerden, in weerwil van hun ‘shoppend’ afnamegedrag en het feitelijk territoriaal vormgegeven aanbod, gedwongen worden om in geestelijke verzorging te kiezen voor één specifieke denominatie in plaats van een dienstenpakket op maat van hun behoeften. Geestelijk verzorgers moeten zich zo op hun kerkelijke achtergrond profileren en onderling concurreren, terwijl de cliënt liever kiest op persoon, activiteit of programma. Dat brengt de geestelijk verzorgers weer in een ambivalente positie omdat zij hun werk doorgaans weliswaar met een religieus motief maar niet met een religieus doel kunnen verrichten. Die doelstelling wordt immers allereerst publiek beoordeeld als professionele bijdrage in het geheel van het integrale dienstenpakket van de organisatie.⁷

Een ‘vrije markt’ vergt een kanteling in de geestelijke verzorging van aanbodsturing naar vraagsturing. Dat houdt in dat een cliënt zelf kiest welke zorg zij wil en hoe daar vorm aan gegeven wordt. Wie de vrijheid van godsdienst als burger-

recht onderschrijft en dit aanvaardt als grondslag van geestelijke verzorging – dat doet de overheid althans – zal zich oriënteren op de religieuze thema’s, vragen en behoeften van individuele burgers. In dat opzicht betekent kanteling dat de geestelijke verzorging haar aanbod divers, flexibel en rechtvaardig – ‘zonder aanzien des geloofs’ – inricht. Dat mag in overheidgestuurde organisaties van geestelijke verzorging een merkwaardig gezichtspunt lijken; in andere werkvelden blijkt het eerder vanzelfsprekend. Zo illustreert de bijdrage van het studentenpastoraat dat de kanteling van aanbodsturing naar vraagsturing juist eerder als succesvol en innovatief ervaren wordt. Hier blijkt dat een oriëntatie op de vraag niet ten koste van inhoud of identiteit hoeft te gaan. Geestelijke zorgvragen in verband met menselijke vorming, zingeving aan studie en beroep en aandacht voor moraliteit in wetenschappelijke of technologische keuzes, lijken althans niet noodzakelijkerwijs gediend met een kerkelijke opdeling van het aanbod.

De vraagoriëntatie die kenmerkend is voor een vrije markt, en de aandacht voor autonomie en authenticiteit die de vrijplaats kenmerken, lijken in elkaars verlengde te liggen. Toch is er reden om te betwijfelen dat ‘vrije markt’ en ‘vrijplaats’ dezelfde belangen vertegenwoordigen. Vrijplaats heeft betrekking op het initiatiefrecht en de begeleidingsplicht van de geestelijk verzorger in haar relatie tot de cliënt, en die vergt een vertrouwensrelatie ten overstaan van de conformeringsdruk vanuit samenleving of instelling.⁸ Die asielfunctie plaatst de geestelijk verzorger en haar cliënt eerder buiten dan binnen de markt. De impliciete kritiek op de zorg, de geclaimde professionele autonomie en de centrale notie van cliëntvertrouwen zijn in het vrijplaatsdenken weliswaar legitieme veronderstellingen maar vertegenwoordigen ook potentieel desintegrerende opvattingen van het beroep in het geheel van de maatschappelijke zorgvoorziening. Terecht, zo zullen sommigen zeggen. Daarbij valt te wijzen op tal van formalistische uitwassen die juist

met de commercialisering (de 'vermarkting') van de zorg samenhangen en die voortdurende aandacht en kritiek vergen.⁹ Het marktperspectief vertegenwoordigt echter eveneens een publiek coördinatie-mechanisme tussen zorginstellingen, verzekeraars, cliënten en beroepen. De marktmetafoor vertegenwoordigt elementaire vertrouwenscriteria in de dienstverlening, zoals afstemming op vraag en behoefte, werkzaamheid van aanbod, rechtvaardiging van prijs en een beroep op kwaliteitsstandaarden.¹⁰ Geestelijke verzorging die zich als vrijplaats profileert dreigt in organisaties die met dergelijke criteria van marktvertrouwen meten, onherroepelijk naar de marge te verdwijnen.

Aanbod

Kapitaal wordt ingezet op een markt met het oog op het aanbieden van producten. Nu is de geestelijke verzorging echter geen product maar een dienst; bovendien een ideële dienst, die dus gericht is op de verwezenlijking van een idee of ideaal. Het gaat om een normatief goed waarvoor de overheid weliswaar volgens *constitutional sponsorship* borg staat, maar die ook op enigerlei wijze aan religieuze of levensbeschouwelijke overtuigingen en praktijken gebonden is. Daarbij is het in de geestelijke verzorging de vraag om welk ideëel goed het eigenlijk gaat. Staan kerkelijke overtuigingen en praktijken centraal in het aanbod (ambtelijk model), of ideële goederen die sociaal inspirerend en exemplarisch zijn (diaconaal model)? Wordt het ideële goed uitsluitend door cliënt en context bepaald (vrijplaatsmodel), of correspondeert het geheel aan de vereisten die de werkgever stelt (integratiemodel)? Dergelijke vragen zijn moeilijk te beantwoorden zonder daarin het samenspel van overheid, markt en maatschappelijk middenveld te betrekken.¹¹ Bovendien kan opgemerkt worden dat het hier eerder om nevenschikkende aspecten van geestelijke verzorging gaat dan om exclusieve keuzes. De aangeduide modellen blijken echter in de verschillende bijdragen wel degelijk identificeerbaar, zoals in de bijdragen over justitie (amb-

telijk model), maatschappelijke opvang (diaconaal model), defensie (vrijplaatsmodel), en hoger onderwijs (integratiemodel). Daarmee is de vraag echter nog niet beantwoord om welk ideëel goed het in de geestelijke verzorging nu eigenlijk gaat.

Humaniteit

Opmerkelijk is dat in de verschillende bijdragen het belang van humaniteit als een rode draad door de presentatie en argumentatie loopt. Dat is expliciet het geval bij de bijdragen vanuit defensie en justitie waar men naar humanisering van het gehele werkveld streeft, terwijl in de andere bijdragen humaniteit meer impliciet, maar eveneens evident herkenbaar is de menselijke zorg en aandacht voor persoonlijke zingeving. Humaniteit valt in de bijdragen dan ook als het ideële goed aan te merken dat als 'kapitaal' op de 'markt' geïnvesteerd wordt. Het is een treffende generieke aanduiding van de dienst die door geestelijk verzorgers aangeboden wordt aan de cliëntèle in de verschillende werkvelden. Humaniteit is een moderne noemer die in beginsel niet op gespannen voet staat met de zojuist aangeduide modellen van geestelijke verzorging, en die binnen elk van de werkvelden van geestelijke verzorging ook op publieke legitimiteit aanspraak kan maken. Publieke kernfuncties van justitie (rechtshandhaving), politie (publiek toezicht en ordehandhaving), defensie (veiligheid en bescherming), hoger onderwijs (kennisproductie en -overdracht) of maatschappelijke opvang (rehabilitatie) raken steeds meer gespecialiseerd en van sociale technologie voorzien. Daarbij wordt de menselijke maat soms uit het oog verloren en is reflectie geboden op uitgangspunten van menselijke waardigheid. Humaniteit kan dan gelden als een ideëel goed, mits het overtuigend vorm krijgt in een praktisch herkenbaar zorgaanbod. Daarbij zijn drie opmerkingen te maken over achtereenvolgens de identiteit, de legitimiteit en de professionaliteit van het aanbod.

Humaniteit drukt de identiteit van mensen uit en

bevat een idee van lotgenootschap en daarmee verbonden waarden als solidariteit, compassie, altruïsme en empathie. Humaniteit wordt doorgaans in verband gebracht met menselijke waardigheid; een term die wordt gebruikt voor basisvoorwaarden van menselijk bestaan en die in het bijzonder relevant is voor gedepriveerde groepen (kansarmen, zieken, slachtoffers). Humanisering drukt het streefdoel uit om voorwaarden van menselijke waardigheid te helpen realiseren. Als identiteitskenmerk van het zorgaanbod vertegenwoordigt humaniteit een morele opdracht die precies het gemeenschappelijk goed aanspreekt dat in de verschillende werkvelden wordt behartigd. Daarbij kan gewezen worden op ethische dimensies van wat bij humaniteit als gemeenschappelijk goed geldt, namelijk welzijn ('hebben en zijn'), autonomie ('kunnen kiezen, handelen en presteren'), en respect ('tellen als gelijke'). Dergelijke dimensies gelden als criteria van menselijke waardigheid en bovendien als grondslag voor de formulering van rechten en plichten. Ze corresponderen evenzeer aan met humanistische als met religieuze overtuigingen en praktijken.¹² Op een basaal niveau draagt de geestelijke verzorging als elk ander beroep tot humanisering bij. Typisch voor de identiteit van geestelijke verzorging is echter de specialiteit in dit opzicht. Humaniteit kent descriptieve en normatieve aspecten, en geestelijk verzorgers worden geacht dergelijke aspecten te kunnen onderscheiden en op elkaar te betrekken. Bovendien zijn ze in staat om functies en disfuncties van humaniteit in hun eigen werkveld te signaleren en constructief aan de orde te stellen in het belang van de cliëntèle van de instelling waarin ze werkzaam zijn. Dergelijke kenmerken van identiteit worden goed geïllustreerd in de geboden analyses van het dagelijkse werk van geestelijk verzorgers, zoals blijkt in de TGV-bijdragen. Tegelijkertijd moet worden vastgesteld dat de notie van humanisering als identiteitskenmerk van geestelijke verzorging zeker geen bescheiden en overigens ook geen eenvoudige ambitie is.

Een andere vraag is of de aanduiding humaniteit behalve als identiteitskenmerk van geestelijke verzorging ook als legitimiteitskenmerk kan gelden. Kunnen specifieke religieuze (of humanistische) overtuigingen wel gelden als bijdragen tot een gemeenschappelijk goed? Nee, zullen sommigen zeggen: geloof als uitdrukking van humaniteit impliceert een privé-overtuiging die binnenskamers beleden mag worden, maar die niet thuis hoort in de arena waar over de inrichting van de samenleving beslist wordt. Ja, wel degelijk, stellen anderen: zonder overtuigingen – waaronder religieuze – wordt de legitimiteit van ieder gemeenschappelijk goed juist ondergraven. Deze tegengestelde opinies verwijzen naar de kwestie van de inclusieve of exclusieve neutraliteit van de staat ten opzichte van religie. In de sociale en politieke filosofie blijken dit fel bediscussieerde opties. Rawls betwijfelt de geldigheid van religieuze argumenten in publieke kwesties. Die argumenten gaan volgens hem gebukt onder *burdens of reason*, zoals de complexiteit, eenzijdigheid, vaagheid en tegenstrijdigheid van religieuze stellingen, of de geprivilegieerde ervaringstoegang tot 'religieuze waarheden'. Deze staan maatschappelijke consensus in de weg, juist wanneer het aankomt op fundamentele vraagstukken als de inrichting van de samenleving. Habermas stemt in met Rawls' argumentatie, maar onderkent ook wel de motivationele kracht van religie, althans van de christelijke overtuiging die tenminste beginselen bevat van intermenselijke gelijkheid en solidariteit, die eveneens aan moderne staatsneutraliteit ten grondslag liggen. Hoe dan ook, de verscheidenheid en nuance van opvattingen weerspiegelt zich vooral in de internationale variatie van politieke afspraken die de verhouding van kerk en staat omschrijven. Die verhouding is enerzijds 'positief': de overheid garandeert haar burgers vrijheid van godsdienst of levensovertuiging. De verhouding is anderzijds 'negatief': kerk en staat zijn gescheiden en menen zich niet in elkaars verantwoordelijkheden. Deze constitutionele is bij nader inzien echter ook

ambivalent, in de zin dat de affirmatie vooral op het private domein, en de demarcatie vooral op het publieke domein betrekking lijkt te hebben. Voor de geestelijke verzorging betekent dit dat haar legitimiteit controversieel is, maar daarmee ook dynamisch, want zij wordt geacht haar investering in het publiek domein ook publiek te laten renderen.¹³

Humaniteit dient ook een professioneel doel. Voor de cliëntèle van geestelijk verzorgers zijn discussies over identiteit en legitimiteit niet relevant. Ze worstelen met problemen in hun leefwereld en verwachten in voorkomende gevallen geestelijke hulp. In het moderne vocabulaire van geestelijk verzorgers gaat het dan om zingeving. Met betrekking tot het ideële goed van humaniteit valt echter ook een ander uitgangspunt van geestelijke verzorging te omschrijven. Daarbij ligt de klemtoon eerder op de sociale vormen van religieus kapitaal, zoals die door Putnam zijn beschreven in termen van *bonding capital* (hechtingskapitaal), *bridging capital* (overbruggingskapitaal) en *linking capital* (verbindingskapitaal).¹⁴ Deze vormen van kapitaal zijn te verbinden met einddoelen van geestelijke verzorging in het publieke domein. *Bonding* heeft betrekking op de versterking van banden tussen gelijkgestemde mensen in vergelijkbare situaties, waarbij het eigen sociaal netwerk wordt versterkt door regelmatige contacten, gedeelde ideeën en gezamenlijke praktijken. Taken liggen hier in het verhelderen, communiceren en vertegenwoordigen van overtuigingen om ze sociale gelding en betekenis te geven, waarbij rituelen kunnen bijdragen tot momenten van intense verbondenheid. Waar *bonding* nog tot particularisme van de eigen groep kan leiden, beklemtoont *bridging* het vermogen om banden te smeden tussen verschillende groepen die in hun leefwereld alleen maar zwakke banden onderhouden. Juist waar situaties verschillen, dreigen contacten te verarmen en ontstaan vormen van sociale apartheid. Hier zijn eerder missionaire taken aan de orde waarbij losse netwerken met elkaar in verband worden gebracht, en op grond

van eigen overtuigingen bruggen worden geslagen (*outreach*). Ten slotte verdient *linking* aandacht: het leggen van verbanden binnen verticale sociale structuren van samenleving of tussen institutionele lagen, zodanig dat sociale doelen dwars door organisaties heen kunnen worden bereikt. Het gaat daarbij niet zozeer om belangenbehartiging, maar om versterking van de publieke ruimte als zodanig, om het ontwikkelen van de openbare meningvorming waarin humaniteit ter sprake kan komen en feitelijk bevorderd wordt. Hier zijn voor geestelijk verzorgers vooral sociaal-politieke taken in het geding. Deze vragen bijvoorbeeld om onderhandelingscapaciteit, het vermogen conflicten te hanteren en daarbij behalve sociale, ook juridische en ethische aspecten van overtuigingen te betrekken. Dergelijk verbindingskapitaal beantwoordt niet zozeer aan partijbeginselen als aan een consensusoriëntatie in dienst van het publieke domein.

Concluderend mogen we stellen dat geestelijke verzorging kan worden opgevat als investering in het publieke domein. Ze draagt bij tot humanisering van de samenleving. Dat vergt wel dat dit ideële goed werkveld-specifiek invulling krijgt met een professioneel dienstenpakket. Een denominatie-specifieke opdeling daarvan biedt wellicht niet langer de beste rendementskansen van religieus kapitaal. De consequenties van een kanteling van aanbod- naar vraagsturing moeten met oog daarop goed doordacht worden. Daarbij dienen zowel de vrijplaats- als de marktideologie beoordeeld te worden in het kader van de legitimiteitsdiscussie over religie en burgerschap en de verhouding van kerk en staat. Hoe dan ook leert ons de markt- en talenmetafoor dat het daarbij niet gaat om particulier zelfbehoud maar om publiek profijt.

* Prof. Dr. Hans Schilderman is hoogleraar Religie en Zorg aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Noten

- 1 H. van Drongelen, T. Meijknecht, R. Oldenboom en G. Sturms (2010), 'Een Metamorfose. Leren werken in de publieke ruimte: het verhaal van het Delfts studentenpastoraat', *TGV* 57, pp. 8-15; M. van Bergen (2010), 'Geestelijke Verzorger bij Justitie. Hoe anders zijn ze?', *TGV* 58, pp. 50-66; B. Hetebrij (2010), 'Het schaap met de vijf poten. Reorganisatie diensten geestelijke verzorging defensie: ondergang of nieuwe kansen?', *TGV* 60, pp. 26-34; B. Dragstra (2011), 'Ik zoek naar manieren om bij mensen te zijn', interview met Ben Dragstra door drs. Archie de Ceuninck van Capelle, *TGV* 61, pp. 2-4; Auke van der Leij (2011), 'Geestelijke Verzorger bij de Politie', interview met Auke van der Leij door Ben de Boer, *TGV* 62, pp. 2-6.
- 2 J.B.A.M. Schilderman (2006), 'Religie en Zorg in het Publieke Domein', in: W.B.H.J. van de Donk e.a. (ed.), *Geloven in het Publieke Domein*. Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 395-416.
- 3 J. Jeremias, (1965), *Die Gleichnisse Jesu*. München, Siebenstern.
- 4 P. Bourdieu (1985), 'The Forms of Capital', in: J.G. Richardson, *Handbook for Theory and Research for the Sociology of Education*. Westport, Greenwood Press, pp. 241-258. T. Rey (2004), 'Marketing the Goods of Salvation. Bourdieu on Religion', *Religion* 34, pp. 331-343.
- 5 Schilderman, J.B.A.M. (2010), 'Religious Capital and Public Accountability', in: H.-G. Ziebertz en L. Francis (ed.), *The Public Significance of Religion* (Empirical Studies in Theology). Leiden: Brill, p. 41-64.
- 6 R. Stark en W. Bainbridge (1987), *A Theory of Religion*. New York etc.: Peter Lang. R. Stark en R. Finke (2000), *Acts of Faith: Explaining the Human Side of Religion*. Berkeley etc.: University of California Press.
- 7 Daarbij kan gewezen worden op het probleem van macro-doelmatigheid indien geestelijke verzorging denominatie-specifiek ingezet wordt over een groeiend aantal werkvelden: defensie, justitie, politie, hoger onderwijs, maatschappelijke opvang, ziekenhuizen, ouderenzorg, jeugdzorg, gehandicaptenzorg, revalidatie en thuiszorg.
- 8 Voor een probleemstelling zie: H. Schilderman (2010), 'De professionele attitude in de geestelijke verzorging', *Pastorale Perspectieven*, 148, pp. 19-28.
- 9 VGVZ (2002), *Beroepsstandaard voor de geestelijk verzorger in zorginstellingen*, p. 12; A. Hopman (2006), *Uitvoeringstoets geestelijke verzorging*. Op 13 juli 2006 uitgebracht aan de staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Diemen, College voor zorgverzekeringen, pp. 6, 16.
- 10 Daarbij valt te wijzen op inherente tendensen als calcularisering en utilisering in de context van religieuze dienstverlening, waarop Van der Ven kritisch heeft gewezen. J. van der Ven (1993), *Ecclesiology in Context*. Kampen, Kok, pp. 374-403.
- 11 Zie de 'democratische driehoek' van Anton Zijderveld. A. Zijderveld (1999), *The Waning of the Welfare State. The End of Comprehensive State Succor*. New Brunswick, Transaction Publishers. In de geestelijke verzorging moet daarbij onderscheid gemaakt worden tussen werkvelden die rechtstreeks onder overheidstoezicht staan (Defensie, Justitie), die waar markt invloedrijk is (Zorg), en die waar kerken exclusieve verantwoordelijkheid dragen (Leger des Heils, Studentenpastoraat).
- 12 J. Malpas en N. Lickiss (ed.) (2007), *Perspectives on Human Dignity: A Conversation*. Dordrecht, Springer. J.B.A.M. Schilderman (2010), 'Varieties of Religious Solidarity', in: H.-G. Ziebertz en L. Francis (ed.), *The Public Significance of Religion* (Empirical Studies in Theology). Leiden: Brill, pp. 169-190.
- 13 Iersel, F. van (2010). 'De legitimering van geestelijke verzorging. Essay over de noodzaak van een meerdimensionale legitimatiestrategie van geestelijke verzorging', *TGV* 59 (13), 48-61.
- 14 R. Putnam (2000), *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York, Simon & Schuster.